

DILMUROD QURONOV,

filologiya fanlari doktori,

Andijon davlat universiteti

O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası professori

ISMOIL TO'LAK SHE'RIYATI HAQIDA QAYDLAR

ANNOTATSIYA

Maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida sezilarli iz qoldirgan shoir Ismoil To'lak ijodi haqida fikr yuritiladi. Unda shoirning davr she'riyati ilg'orida borgan avlodga hamohang ijod qilgani, asarlarida davr ruhini o'ziga xos tarzda namoyon eta olgani konkret she'rlar tahlili asosida ochib berilgan. Shoirning she'riyatni davr mazmun-ruhi taqozo etgan badiiy ifoda vositalari bilan boyitishga ham hissa qo'sha olgani ko'rsatilgan. Shu asosda shoir ijodiy merosi fundamental ilmiy tadqiqotlarga ham yetarli material bera oladi, I.To'lak XX asrning oxirgi choragi – XXI asr boshlari o'zbek she'riyatidagi o'ziga xos va betakror hodisa degan xulosaga kelingan.

Kalit so'zlar: *provinsiya, iste'dod, she'riyat, avlod, badiiy ifoda, davr ruhi.*

АННОТАЦИЯ

В статье освещено творчество Исмаила Туляка, оставившего заметный след в современной узбекской поэзии. На основе анализа стихотворений поэта утверждается, что он творил в унисон с творчеством поколения поэтов, уверенно шагавших в авангарде современной ему поэзии, и что в своих лирических произведениях неповторимо отразил дух эпохи. Также внес свою лепту в разработке поэтических средств выражения, способных полно и верно отразить этот дух. Делается обоснованный вывод о том, что творческое наследие поэта может дать материал для фундаментальных исследований, и что Исмаил Туляк – самобытное и неповторимое явление узбекской поэзии последней четверти XX – начала XXI века.

Ключевые слова: *провинция, талант, поэзия, поколение, художественное выражение, дух эпохи*

ABSTRACT

The article is illuminated the work of Ismail Tulyak, who left a noticeable track in modern Uzbek poetry. Based on the analysis of specific poems of the poet, it is argued that he worked in unison with the work of a generation of poets who confidently walked in the forefront of contemporary poetry, and that in his lyrical works he uniquely reflected the spirit of the era. It is also shown that the poet has contributed to the enrichment of poetic means of expression, capable of fully and correctly reflecting this spirit. A reasonable conclusion is made that the creative heritage of the poet can provide material for fundamental research, and that Ismail Tulyak is an original and unique phenomenon of Uzbek poetry of the last quarter of the 20th-early 21st century.

Keywords: province, talent, poetry, generation, artistic expression, spirit of the era.

Ismoil To‘lak deganda 70-80-yillarda maydonga chiqqan Sh.Rahmon, U.Azim, X.Davron singari zabardast shoirlar safidagi, ular bilan tengma-teng odimlab borgan bir ijokorni tasavvur qilaman. Viloyatda yashab turib she‘riyatimizning ilg‘orida borayotganlarga jo‘rovoz bo‘la olmoq uchun katta iste‘dod bilan birga ulkan sabot ham kerak. Negaki, agar xudo bergan iste‘dodga yarasha kishida g‘ayrat va davkor yurakdan quvvatlanuvchi shijoat, tabiatida o‘jarlig-u nohaqlikka nisbatan muhosasizlik bo‘lmasa, nechog‘li katta bo‘lmasin, iste‘dodining juvonmarg bo‘lib ketmog‘i, o‘zining esa mo‘min-qobil (aslida, mute) millionlar qatori umrguzaronlik qilib dunyodan izsiz o‘taverishi muqarrar edi. Garchi atrofidagilarning hammasiga ham birdek fazilat bo‘lib ko‘rinmasa-da, Ismoil akada shu xislatlar bor edi va aynan ular xudo bergan shoirlik iste‘dodining barq urib yashnashiga zamin bo‘lgan desak, aslo yanglishmagan bo‘lamiz. Zero, davr jangovar ruh bilan yo‘g‘rilgan she‘rni taqozo etayotgan ediki, buning uchun mahoratning o‘zi kam – tom ma‘nodagi JASORAT ham kerak edi. Tabiiyki, bundan ham avval olqish-u madhiyalarga ko‘milgan voqelik zamiridagi illatlarni ko‘ra oladigan tiyran nigoh, yurtning jigarida maddalab borayotgan yaralar og‘rig‘ini (yaxshi bilasiz, hakimlar jigar og‘rimaydi deyilar!) his qila oladigan tuyg‘un qalb kerak edi. Shularning bari Ismoil To‘lakda jam edi, yozganlari hozir ham o‘quvchini befarq qoldirmasligi, o‘quvchini hayajonlantirib, o‘yga toldirib qo‘yishi shundandirki, bular shoir asarlarining umrzoqligini ta‘minlagay, inshaolloh.

* * *

Ismoil To‘lakning “Avtorning ilk kitobi” ruknida “Seni o‘ylab” nomi bilan chop qilingan ilk she‘riy to‘plami 1977-yilda – shoir o‘ttizga to‘lgan bir vaqtda chop etildi. Shapaloqday formatdagi, 38 sahifalik kitobcha... Hozir, yaxshi bilasiz, hali maktabni bitirmagan yosh shoirlar ham bundan salmoqliroq-salmoqliroq kitoblardan 2-3 tadan chiqarib qo‘ygan. Ha, shoir sifatida ro‘yobga chiqish-u e‘tirof etilish oson bo‘lmagan u paytlar. Faqat chinakam iste‘dodlar – tug‘ma tab‘i nazmi va shunga yarasha aytar so‘zi borlar baribir “yorib chiqqan”. Ismoil To‘lak, shubhasiz, shunday iste‘dod edi. Biroq “ko‘ngildagi rozni aytmoq” (Cho‘lpon) uchun yon berish ham shart edi-da: ilk to‘plamni ochiboq avval “qizil”, yo‘q, bunday desak adolatdan bo‘lmas, andak “qizg‘ishroq” ruhdagi she‘rlarga duch kelishimiz sababi shunda. Yon bergani bilan, o‘sha “qizg‘ishlik” ortiga shoir dilidagi ezgu orzular-u armonlar, dard-u quvonchlar soya tashlab turadi. To‘plamning ochqichi – dasturiy xarakterdagi “Qo‘shiqlarim” she‘ri

Buyruqqa muntazir askarday
sergak
Qo‘shiqlarim,
Saflaning tezda, –

degan satrlar bilan boshlangan. Shoir she‘rlarini “buyruqqa muntazir askar” deb tavsiflab, ularni “ona yurt postga chorlayotgani”ni ta‘kidlaydi – sho‘ro adabiyotdan aynan shuni, kommunizm ishiga mudom safarbarlikni talab qilardi. Ya‘ni boshdayoq go‘yoki shu talabga mos gap aytilmoqda. Davomida esa mazmun shaxsiylana boradi: lirik qahramon yurt sarhadlarini “qo‘shiqlar lashkari” qo‘riqlashini orzu qiladi, buning hozircha shunchaki xayol ekanini ham biladi. Lekin yurak-

yuragida kun kelib qurollar o'rnini she'riyat egallashi, "yoshligi janglarda o'tgan otalarning nabiralari" o'shanda "urush" so'zining ma'nosini lug'at titib izlashlariga ishonadi. Shu tariqa she'r tor mafkuraviylikni chetlab, bashariyatning azaliy orzusini mujassam etadi. Davr ijtimoiy-siyosiy vaziyati dolzarb etgan mavzularda yozilgan "Dunyoning oppoq orzulari", "Pablo Neruda" she'rlarida ham shunday: shoir yalang'och shiorbozlig-u oshkora "qizillik"dan qochadi, qalamga olingan mavzularni umumbashariy mavqedan turib talqin qiladi. Bu esa, nazarimda, shoirning mavjud voqelikka nisbatan shaxsiy munosabati shakllangani va uning rasmiy nuqtayi nazardan farqli ekanligidan dalolatdir. Ayni shu jihati Ismoil To'lakni she'riyatda o'z so'zini aytishga chog'langan navqiron avlod – Sh.Rahmon, U.Azim, X.Davronlar safiga mansub etadi.

Mazkur avlod she'riyatiga xos eng muhim xususiyat esa, hech shubhasiz, – nima yo kim haqda yozilishidan qat'i nazar, – she'rlariga erk sog'inchining singdirib yuborilganidir. Ularning ilk ijodida bahor epkinlari misoli mayin esgan bu tuyg'u she'rdan-she'rga kuchlanib, 80-yillarning avvalidan bo'ronga aylana boshlagan edi. Ismoil To'lakning ilk to'plamidan joy olgan "Shamollar" she'rida ayni tuyg'u shamol obrazi vositasida go'zal ifodasini topgan. She'rning lirik qahramoni – yo'liga cheksiz "ummonlar-u o'rmonlar devor", ko'ksini teshib o'tgan to'pponcha o'qi "umriga zavol bo'lolmaydigan" shamollarga havaslanib turgan odam. Shuning uchun ham "quloqlariga shivirlayotgan" bu shamollar ko'ksida "qanday muammo, qandayin navo?" borligini bilmayman degani bilan, ularda "Nozimning nazmga aylanmagan jangari orzulari", "Alende bo'g'zidan chiqqan nafas", "Luisning xitobi"ni his qiladi. To'g'ri, sanalganlarning hammasi sho'ro qo'llab quvvatlagan, o'z siyosiy manfaatlari yo'lida bayroq qilib ko'targan shaxslar. Biroq ularni birlashtiradigan umumiy bir jihat bor: hammalari o'z tushunchasidagi erk, ozodlik uchun kurashgan kishilardir! Ya'ni shoir uchun bu shaxslarning rasmiy mafkura urg'ulayotgan jihati muhim emas, uning uchun bu kishilar erk uchun kurash ramziga aylangandir. Shuning uchun ham ularni zikr etganidan so'ng shoir erksevar ellar, yellar haqida, erk haqida so'z yuritadi – ushbu ramzlarga o'zi yuklayotgan ma'noga ishora qiladi. Lirik qahramon "shamollar vujudiga qo'shib ketishni" va

*Men ham siz kabi ellarni kezsam.
Erkka tashna bo'lgan qalblarga
Kirsam erk bo'lib, –*

deya orzu qiladiki, bu ramzlarni boshqa ma'noda tushunishni istisno qiladi. Zero, olim sifatida I.To'lak majoziy ma'no so'zni "o'z yasog'ida tushunmakka moni' bo'lg'uchi jumladoshin keltirmak sharti bila" (Atoullloh Husayniy) voqe bo'lishini juda yaxshi biladi. Demak, yuqoridagicha talqinni shunchaki she'rni zamonaga moslash natijasi deb bilmaslik kerak, unga shoir ongli ravishda biz aytgancha mazmunni yuklagandir.

To'plamdagi "G'ani bobo", "G'o'za barglari" she'rlarida, ular yozilgan davr adabiy tanqidchiligi tili bilan aytsak, "mehnat romantikasi" yuksak pardalarda tarannum etilgan. Albatta, 90-yillarning boshlaridan ommaviy axborot vositalarida g'oyat keskin kechgan paxta yakkahokimligiga qarshi kurash ruhida tarbiyalangan bugungi o'quvchi ularni she'rga sanamasa, "aniq buyurtma bilan targ'ibot uchun" yozilgan desa, ehtimol. Faqat, shuni unutmashlik kerakki, paxtachilikning rivojlantirilishi bilan bog'liq qator salbiy va hatto foje oqibatlar bilan birga, salmog'i va zalvori ulardan aslo kam bo'lmagan ijobiy natijalari ham bo'lgan. Ya'ni bu hodisani faqat alqash qanchalik xato bo'lsa, faqat qoralash ham shunchalik xatodir. O'tmishga xotirjamroq, xalqimiz – millionlab kishilar yashab o'tgan umr sifatida qaragan ma'qul. Yashab o'tilgan umr esa bu odamlarning har

biri uchun qadrli, qimmatli: “Ko‘rsatgan kuningga shukr!” deyilishida g‘oyat buyuk hikmat bor. G‘ani bobo – shunday o‘ylaydigan, shukronalik hissi bilan yashaydigan odam. “G‘ani bobo” she‘riga tavsifiy lirikaning yaxshi namunasi sifatida qarash kerak. Zero, unda shoirning G‘ani bobo haqidagi mushohadalari beriladi, uning o‘zi lirik personaj o‘laroq obyektivlashtirilmaydi. She‘r boshlamasida keksayganiga, farzandlarining “umrini tilab, soqolini silab... nabirasiga Vatan taqdirлагan nishonlar haqida biyron-biyron ertaklar so‘ylab” o‘tirsab bo‘lishiga qaramay keng dalada egatlarga suv tarab yurgan otaxon tasvirlanadi. Xullas, tevaragi tekis: bola-chaqasidan tinib-tinchib, turish-turmushidan rozi umr kechirayotgan, siyqaroq ibora bilan aytsak, keksalik gashtini surayotgan odam. G‘ani bobo bu jihatdan E.Vohidovning mashhur “Hozirgi yoshlar” she‘ridagi cholga o‘xshash. Biroq bir qarashda ko‘zga tashlanmaydigan juda muhim farq ham bor. E.Vohidov talqinidagi chol – faol kurashchi, yangi jamiyat qurilishining eng dolzarb jabhalarida turgan odam. Undan farq qilaroq, G‘ani bobo – oddiy mehnat kishisi, “mana shu dalalarda sochi oqargan” uning. U “yashil yaproqlarning mayin shivirini tinglab” bolaligini, “qamchilar ostida o‘tgan umrini” eslaydi (ya‘ni, “Hozirgi yoshlar”dagidan farqli o‘laroq, bunda shonli o‘tmish eslanmaydi). Shu o‘tmishi uning ko‘rayotgan kuniga – tinchgina mehnat qilib, haloldan bola-chaqa boqib-o‘stirib yurganiga – shukronalar keltirishi uchun yetarli asos. Faqat shunisi borki,

*Mana shu dalalarda
yigitlik oqib ketgan
egatlarda oqayotgan suv bilan birga.
Lekin orzulari
o‘zi bilan qolgan bir umrga.*

E’tibor bering: “o‘zi bilan bir umrga qolgan” orzular haqiqatda armon demakdir. Ya‘ni umri poyoniga yaqinlashib borayotgan G‘ani boboning armonlari bisyor, lekin u o‘ziga taqdir qilinganiga ko‘nadi va shunga shukronalik hissi bilan yashaydi. Bu – G‘ani boboning hayotiy pozitsiyasi va u shoir (lirik men) qarashidan jiddiy farq qiladi. Qahramoni haqida “U dunyo kezmadi” derkan, shoir shu paxtazor uning dunyosi bo‘lib qolganini ta’kidlaydi:

*Qo‘shquloq g‘o‘zalarni ko‘rib
dunyoni angladi.
G‘o‘zaning ikki pallasiga qo‘yib
olamni,
odamni va go‘zal tuyg‘ularni tanladi.
U dunyo kezmadi.
Lekin dunyoning butun go‘zalligini,
butun nozikligini
Quyosh nurlari cho‘milib yotgan
ko‘m-ko‘k g‘o‘zalar mavjida ko‘ra oldi u.*

Albatta, bu misralarda sho‘ro adabiyotiga xos “mehnat romantikasi” ohanglari baralla yangrab turgani shubhasiz. Biroq durustroq quloq tutib (ya‘ni, ichki qulog‘ingizni ham tutib) ko‘ring-a: Alomatxonning paxtadan boshqa hech nimani bilmaydigan Qo‘chqorvoyga yog‘dirgan malomatlari elas-elas eshitilmayaptimi?! To‘g‘ri, shuni eshitmoqni juda xohlaganingiz uchun

sizga shunday tuyulyapti, aslida, hammasi oppa-ochiq ifodalangan, deya e'tiroz qilinishi mumkin. Ehtimol, ma'lum darajada haq hamdirsiz. Biroq she'r yozilgan davr va bungacha ko'rib o'tilgan she'rlar kontekstida qaralsa, G'ani boboga munosabatda ambivalentlik – ikkiyoqlamalik borligini sezish ham qiyin emas. Zero, shoir umri halol mehnat bilan o'tgan va hozirda ham “besh qadoqlik ketmonini” qo'ldan qo'ymay yashab kelayotgan odamga ehtirom bilan qaragani holda, olamni shu paxtazordangina iborat deb bilishiga achinadi, uning timsolida “tilla baliqcha” (A.Oripov)ning hayotdagi bir variantini ko'radi. She'rning finali ham shu fikrni tasdiqlaydi:

*Ana mavjlanib turibdi
ko'm-ko'k yaproqlar;
oppoq chanoqlar
shaklida
o'tmish-u kelajagi G'ani boboning.*

Yuqorida aytilgan ikkiyoqlama munosabatning bir tomoni – ehtiromda davr ijtimoiy kayfiyati ustuvor. Negaki, 70-yillarda “mehnat kishisini ulug'lash” sho'ro mafkurasi xizmatidagi adabiyot va san'atning bosh vazifasi qilib qo'yilgan edi. Bunday qarash jamiyat a'zolarining ongiga deyarli yaksara singdirib bo'lingan edi. Holbuki, bu tarz ulug'lash pirovardida insonni ham ishlab chiqarish vositalaridan biriga, o'z mashg'ulotining quliga aylantirib qo'yishi mumkinligi tobora ravshan bo'lib borayotgan edi. Faqat buni ko'ra olish hozircha hammaga emas – qalb ko'zi tiyran asl san'atkorlarga, ayniqsa, mavjud voqelikka salaflaridan farqli yangicha nigoh bilan qarayotgan yosh bo'g'inga ko'proq xos edi. I.To'lak ayni shu yangi bo'g'in vakili, shuning uchun ham olamni paxtazordan iborat biluvchi, “o'tmish-u kelajagi ko'm-ko'k yaproqlar-u chanoqlar shaklida”gina namoyon bo'luvchi G'ani bobo timsolida millat fojeasini ko'radi. Ya'ni 10-15 yillar o'tib baralla aytiladigan gaplarni I.To'lak san'atkorona yo'l bilan – obrazli tarzda aytmoqqa intilgan va bunga erishgan. Aytish mumkin bo'lmagan gaplarni “yo'lini qilib aytmoq” esa, yaxshi ma'lumki, biz I.To'lakni mansub etayotgan shoirlar avlodi ijodining XOS xususiyatidir. Zero, davr ijtimoiy sharoiti va shuning ta'sirida shakllanib fikrli ziyolilar ong-u shuurini chulg'ab olgan yetakchi ruh-kayfiyat shuni taqozo ham etar edi. Shuning uchun bu avlod vakillarining deyarli hammasida hayotiy va ijodiy a'molini belgilovchi dasturiy she'r yoki, hech bo'lmasa, shu narsa aks etgan satrlar mavjud. Tabiiyki, I.To'lak ham istisno emas. Faqat, uning bu mazmundagi she'ri ham ramziy yo'sinda bitilgan. Biz bu o'rinda “Bulutlar” she'rini nazarda tutmoqdamiz. Cho'lpon, Oybek, A.Oripov singari salaflari ijodida turfa ramziy m'nolarga ishora qilgan “bulut” obraziga I.To'lak o'zgacha mazmun yuklaydi. Uning talqinicha, osmondagi bulutlar bekordan-bekor kezib yurganlari yo'q: “ular zamin bilan visol istarlar, visol”; “ularning ham insonlarniki kabi qalbi, o'ziga xos tili” bordir. Va kun kelib:

*Qalbining qatida
So'zga aylanmagan tuyg'ular
momaqalldiroq bo'lib hayqirgay,
Ko'ksidagi armonlari
yomg'ir bo'lib
qor bo'lib yog'ilgay,
Mudragan zaminning bag'riga kirgay.*

E'tibor berilsa, she'r mumtoz shoirlarimiz turli ma'nolar ifodasi uchun qo'llagan "oshiq – yor" motivi asosiga qurilganini sezish qiyin emas. Ya'ni bundagi "bulut – zamin" juftligi mazkur ko'hna invariant motivning variantidir. Zero, she'r boshida tilga olingan "visol" bulutlarning "yomg'ir-u qor" bo'lib "mudragan zamin bag'riga kirishi" demakdir. Agar bulutlarning "qalb qatidagi so'zga aylanmagan tuyg'ular" ijod erkinligi bo'g'ilgan sharoitdagi shoir bo'g'zida qotgan so'zlar, ifodalash mumkin bo'lmagan dardlar bo'lsa, "mudragan zamin"ni xalq ramzi deb tushunishga asos bor. Zero, I.To'lak mansub 70-yillar avlodi jadidchilik an'alarini uzilib qolgan joyidan qayta tiklash va davom ettirishga, "millatni uyg'otish"-u milliy o'zligini anglashga da'vat qilishni o'z ma'naviy burchi, ijodiy va grajdanlik vazifasi deb bilgandir. Darhaqiqat, ularning momaqaldiroq yanglig' yangragan, ko'ngil bulutidan "yomg'ir-u qor" bo'lib yoqqan so'zlari "mudroq zamin"ni uyg'otishga, xalq dilida istiqloq sog'inchini uyg'otish va quvvatlashga xizmat qildi. Shu avlodning o'ktam ovozi orasidan I.To'lakning Andijondan taralgan sasi ham baralla eshitilib turadi, desak mubolag'a qilmagan bo'lamizki, navbatdagi vazifamiz shuni asoslash bo'ladi.

* * *

1991-yilda yozilgan "Yiqildim" she'ri bizga I.To'lak mansub shoirlar avlodi jadid bobolar boshlagan an'anani to'xtab qolgan joyidan davom ettirganlari, adabiyot maydoniga milliy uyg'onishning ikkinchi to'lqini o'laroq kirib kelganlarini yaqqol tasdiqlashi bilan ahamiyatli. She'r lirik qahramoni – saqichlangan yerga yiqilgan, qonga belangan vujudini "bir o'q yerga mixlagan"i holda ham "yuragida isyon" bilan yotgan odam. Nazarida ming yillardan beri shu ahvolda mador-u madadsiz yotganday, yonidan "ko'zlarini yerga tikkan mudroq olomon" muttasil o'tib turganday. Lekin uning "yuragi nimagadir ilhaq, intizor" va:

*O'z-o'ziga beradi taskin:
– Albatta, o'tajak bu yo'llardan ham
Bizni tushunajak
Bag'ri butun XALQ.*

Ziyrak o'quvchi I.To'lakning ushbu misralarini o'qiganda, uni Cho'lpon bilan bog'lab turgan rishtalarni sezmay qolishi mumkin emas. Cho'lponning umid va ishonch barq urgan "Haq yo'li, albatta, bir o'tilg'usi" degan satrini yodga olsak, lirik qahramonning o'sha haq yo'lining yo'lichisi ekani, shu yo'lda shikast topib yotganini anglaymiz. Katta harflar bilan ta'kidlab yozilgan XALQ so'zi esa mashhur "Xalq" she'ri botinidagi – Cho'lpon idealidagi o'zligini anglagan XALQdir. Zero, ulug' salafi o'zligini anglagan xalq Haq yo'lidan, albatta, bir o'tishini bashorat qilgan, I.To'lak ham shunga qat'iy ishonadi.

Darvoqe, shoirning 1987-yilda yozilgan "Cho'lpon" she'ri Cho'lponni shaxs va ijodkor sifatida badiiy idrok etish yo'lidagi ilk qadamlardan sanalishi mumkin. She'rda Cho'lpon tilidan "eli yig'laganda kulmasin shoir" xitobi yangraydiki, bu misrada ijodkorda ijtimoiy faollikni talab qilgan davr – 80-yillar ruh-kayfiyati o'z aksini topgan. She'rning yakunini tashkil etuvchi mana bu satrlar:

*Ochgil yuragingni kattaroq, o'g'lon,
G'aflat tuzog'ida qolma beimkon,
Malomat sanglari senga ham shaydir, –*

Cho'lponning davr shoirlarining yosh bo'g'iniga vasiyati o'laroq yangraydi. Ya'ni haqiqatda bu Cho'lpon tilidan gapirayotgan I.To'lakning da'vatidirki, unda faol hayotiy va ijodiy mavqe egallash zaruratini g'oyat teran his etayotgan shoirning ijtimoiy-estetik qarashlari mujassam ifodasini topgan. Bejiz Cho'lpon she'r qahramoni qilib olingan emas – davr shoirdan Cho'lponddek yonib va yondirib yashash, ijodiy quvvatini millat saodati yo'liga to'la safarbar etishni taqozo etayotganini shoir teran his qiladi. 1987-yilda yozilgan "Davrada" nomli she'rda uning zamondosh shoir (umuman ijodkor) missiyasi haqidagi qarashlari aks etgan:

*Davrada fozilmas, yomonlar kulsa,
rostar ma'yus qolib yolg'onlar kulsa,
bog'da bulbul emas, qobonlar kulsa,
lahta qoni oqsa banogoh haqning,
shoiri qayda, deb so'rar, bu xalqning.*

Ko'rib turganimizdek, I.To'lak yurtdagi nomaqbul holat, jamiyatdagi norasolliklar uchun shoir javobgar deb ta'kidlaydi. Albatta, bu shoirning eng avval o'ziga, o'z ijodiga qo'yayotgan talablari bilan bog'liq bo'lib, ular bevosita davr sharoiti ta'sirida shakllangan. Yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat yurtning ertangi istiqboli, millatning ozod bo'lishi uchun xayrli imkoniyatlar ochayotganini chuqur anglagan shoir "*mung'aymay, qaddingni balandroq ko'tar, umr tog' soyidek shiddatli o'tar, loqaydlik sangini tagidan qo'par*" deya xitob etadi. Shoirning 80-yillar ijodida o'tkir publitsistik ruh ustuvorlik qiladi, uslubida da'vatkor shiddatlilik, she'rlarining ritmik-intonatsion qurilishida serzarblilik kuzatiladi. Asli, I.To'lak ilk ijodidanoq erkin she'r va sarbastga alohida e'tibor qaratgan, bu asov tabiatiga ular barmoq va aruzning maromiy o'lchovlaridan ko'ra ko'proq o'tirishganidan bo'lsa ehtimol. 80-yillarga kelib esa uning ijodiy sajiyasi bilan davrning yetakchi ruh-kayfiyati bir-biriga uyg'un muvofiqlashdi:

*Yurtning kabirlari,
yurt kabirlari,
siz turgan joylardan
ko'rinyaptimi
o'zbekning bepoyon
dala qirlari?*

Shoir yurtdagi maddalab borayotgan yaralarni ko'rmay, ko'rmagandek bo'lib yashayotgan kabirlar vijdoniga xitob etadi – "munlug' tabiat"ni, "bemor dalalar"ni, "quriyotgan Orol"ni eslatadi, ko'zni ochishga da'vat qiladi. To'g'ri, 1984-yilda, hali oshkoralik jarayonlari boshlanmagan bir paytda, yozilgan she'rda "tafakkurning jabrlari", ya'ni u vaqtda "ko'tarib chiqish" ma'lum darajada ruxsat etilgan ilmiy texnik taraqqiyotning tabiatga ta'siri masalasiga ko'proq urg'u berilgan. Lekin satrlar orasiga boshqa ma'nolar ham singdirib yuborilgan, ya'ni yuqorida aytganimizcha "yo'lini qilib aytilgan" gaplar ham uqiladi. Jumladan, shoir agar yurt kabirlarini "mansab basir etsa, nafs asir etsa, qalbin basir etsa shuhrat to'rlari" va bundan foydalanib

*sharbatlarga to'la
bog'lar qo'ynida*

*ko'paysa
quzg'unning yaloqxo'rlari,
sizlar jim tursangiz,
ko'ra turib
ko'zlaringiz ko'rmasa... –*

tarzida savolni juda keskin qo'yadi. Ko'rib turganimizdek, shoir o'zlarining shaxsiy manfaatini millat manfaatidan yuqori qo'yib, bu bilan xalqdan ajralib qolayotgan kattalarga malomat yog'diradi. Shoirning yurt bog'larini "quzg'unlar" va ularning yaloqxo'rlari egallab olganiga ham ko'nib, buning chorasi haqida jiddiy qayg'urmayotgan "kabirlar" haqidagi alamli satrlari Cho'lponning "El va yurti saqlar uchun so'ng xonlar Tuzukkina chora, tadbir qilmagan"idan noliganini yodga soladi. Ma'lum bo'lyaptiki, I.To'lak 80-yillarning o'rtalaridayoq yurtining mustamlaka, uning bog'lari huzurini "quzg'unlar" ko'rayotganini ayta olgan ekan. Darvoqe, shu o'rinda shoirni buyuk salafi bilan bog'laydigan yana bir jihatga diqqat qilish joiz. Agarkiy yurt kabirlari shunday ekan, "malomat toshidan ko'ksi yara el kimga dardlarini ochadi bugun" degan savol o'ylatadi shoirni. E'tibor bering, shoir el bilan yurt kabirlarini qarshi qo'yayotgani yo'q, aksincha, ularning birlashishi tarafdori ekanligi sezilib turadi. O'z vaqtida Cho'lpon ham, atrofida sinfiy kurashlar avj olgan va ongda sinfiylik ustuvorlashganiga qaramay, istiqloq yo'lida boy-u batrak, zamindor-u chorakor, savdogar-u xizmatchi, mullo-yu omi, amaldor-u oddiy fuqaro, xullas – butun millat birlashmog'i kerak deb bilgan. Sababi, ikkala shoir ham kun tartibiga oliy maqsad – yurt ozodligi masalasi qo'yilganida ularning jipslashmoqlari zarur ekanligini juda yaxshi biladi. Demak, ikkala shoir o'y-qarashlari va his-tuyg'ularida kuzatiluvchi umumiylik shunchaki buyuk yurttdoshga ehtirom sababidangina emas, ular ijod qilgan davr shart-sharoitlaridagi umumiylikidan ham kelib chiqadi.

Albatta, bu kayfiyat birdaniga paydo bo'lgan emas, shoirning ich-ichida qo'zg'ala boshlagan isyon ham yo'qdan bor bo'lgan emas. Shoir ko'nglida mavjud holatdan qoniqmaslik, sodir bo'layotgan hodisalardan norozilanish yillar davomida yig'ilib, ko'nglida zichlanib-siqilib kelgan, kun kelib portlashi muqarrar ediki, endilikda – yoshi o'ttizdan o'tib, ko'rgan-ko'rayotganlarini teranroq mushohada qilarkan, ich-ichida isyon qo'zg'aladi. Deylik, shoir ilk ijodida qishloq hayoti haqida lirik-romantik ruhga yo'g'rib so'zlanisa, qir-adirlar-u keng dalalarda o'zini emin-erkin his qilayotgan, tabiatning zotiy go'zalligiga maftun lirik qahramonga duch kelinsa, 1989-yilda:

*Men tug'ilgan qishloqda
butazor-u yantoqzor-u
va boshqa "zor-zor"lar
paxtazorga aylantirilgan, –*

deb boshlaydi "Men tug'ilgan qishloq" nomli she'rini. Shoir qishlog'ining mavjud holatini 30 yil naridagi – bolalik davridagi holati bilan fikran qiyoslaydi va alam bilan:

*Men tug'ilgan qishloqda
suruvlarga keng yaylovlar yo'q.
Berkinmachoq o'ynamoqqa
butazorlar-u*

*sandiqlarni oqizmoqqa
asov soylar yo‘q.
Lek butazor orzumandi-yu
Tohir kabi oqmoq istagan
xayolkashlar bor.*

Hozirda ham, masalan, paxta yakkahokimligi haqida so‘z ketsa, paxta tufayli qishloqlar obod bo‘lgan – yangi yo‘llar ochilgan, ko‘priklar solingan, maktablar, bog‘chalar, kasalxonalar, klublar ... qurilgan deguvchilar topiladi. Muxolif taraf esa “bu ishlarning barini mustamlakachilar paxtamizni markazga tashib ketish uchun qilgan” deya bir zarbda ularning damini kesadi. Yo‘q, bu masalada bitta tomonni yoqlash fikridan yiroqmiz, illo, har ikki tomon ham o‘zicha haqli va shunday bo‘lib qolaveradi. Lekin I.To‘lak she‘rida ta‘kidlanayotgan yo‘qotish ikkalasining ham xayol-xotirida yo‘q. Zotan, shoir qalb bilan bog‘liq ko‘p-da sezilavermaydigan yo‘qotishlar haqida qayg‘urayotir. Qaysiki, tabiat qo‘ynida – keng dalalar-u qir-adirlarni qoplagan ko‘klam chechaklariga anglamsiz hayrat-la boqqan, yaylovlarda qo‘y-qo‘zilar ortidan chopib-quvalashgan, suvi muzdek soylarda yuzlari ko‘karib-u tishlari takillab qolguncha qiyqirib-xopitib yurgan murg‘ak ko‘ngillarda nish urib, har ne shumtakani ham bir dam bo‘lsin “xayolkash” qilib qo‘yadigan inja va pokiza tuyg‘ular haqida. Zero, bu na mablag‘, na gaz, na botmon va na boshqa bir o‘lchovga sig‘adigan yo‘qotishning dahshati shuki, endi:

*Tushlariga kirar
bolalarining
ko‘m-ko‘k g‘o‘zalarning
oq mevalari...*

Ha, “Tohir bo‘lib sandiqda oqish”ni tush ko‘rmaydigan, xayol qushining qanotlari qirqilgan avlod erta buyuk ishlarga, noraso dunyoni rostdashga safarbar bo‘la oladimi? Shoirni shu savol jiddiy o‘yga toldiradi, tashvishga soladi. Negaki, bolalarning ertasi haqidagi tashvish mohiyatan millatning kelajagi haqidagi tashvishdir. Shu bois ham bu dard boshqa qator she‘rlarida ham – turli yo‘sinlarda, turfa obraz va holatlar tasvirida aks etaveradi. Jumladan, “Katta qorlar...” nomli she‘rda:

*Katta qorlar tushdi Anjonga,
yerning qobirg‘asi ketdi qayishib.
Orom bermoqlikning paytimas jonga,
yurt dalaga chiqdi joma kiyishib.*

Avvalo, ikki og‘iz bu she‘rning yozilishiga sabab bo‘lgan holat haqida. Esimda, 1987-yilning 27-oktabrida uyqudan tursam, kechasi bilan tizza bo‘yi qor yog‘ib qo‘ygan, hovlimizda yaproqlarini to‘kib ulgurmagan 15-20 yillik giloslarning o‘ndan ortig‘i ildizi bilan ag‘darilgan... Ko‘chada ham shu ahvol: azim chinorlar kallaklab qo‘yilgan kabi – katta-katta shoxlari sinib tushgan, elektr simlari uzilgan, mashinalar qatnovining imkoni yo‘q... Bir kun oldin uyga kelgandim, zudlik bilan dalaga – “paxta shtabi”ga jo‘nadim. O‘sha kuniyoq “yuk-taqini joyida qoldirgan holda” talabalarni shaharga qaytarishga amr qilindi. Ertalabdan hamma institutga kelishi shart deb tayinlandi. Uch kun davomida “hashar” qilib, shahar ko‘chalarini tozalab-tartibga solishda faol qatnashib, so‘ng

yana paxtaga qaytganmiz. Talabalar egniga polietilen fartuk bog‘latib, besh-olti nafarining oldida bittasi tayoq bilan g‘o‘zalarning qorini qoqib borgan, xullas, paxta terilgan. O‘shanda endigina o‘qituvchilik faoliyatimni boshlagan vaqtim, bu ishni chin “fidoyilik” deb bilganim, ich-ichimda shunga doxilligimdan iftixor qilganim bor gap. Tarozining bir pallasiga “dehqon erta bahordan beri qilgan mehnat” qo‘yilganini o‘ylabman-u, ikkinchi pallaga talabalar sog‘ligi (qadr-qimmat, haq-huquqi), ertangi hayoti qo‘yilganini, sirasi, o‘ylamabman o‘shanda. Xuddi shu holatni I.To‘lak o‘zgacharoq idrok etgan va baholagan ekan:

*Joningni solmasang qiynoqqa buncha,
paxtang ardoqlimi, xalqim, o‘zingdan.
Ortingga qaragin,
qo‘lda tuguncha,
bolang ham qor kechib borar izingdan...*

Qarang, kamina “fidoyilik” ko‘rgan holatda shoir, vahima demang-u, millat fojiasini ko‘rmoqda. Xalqqa xitob qilarkan, “ot izini toy bosar” naqlini eslatib, “paxtaqul” bo‘lib o‘tsak – ortimizdan ham “paxtaquillar” keladi, deya ogohlantiradi.

70-yillar avlodida o‘zi anglab anglamagani holda postmodern kayfiyat ta’siri bor. Bu, ayniqsa, elda qaror topib bo‘lgan an‘analarni, umume’tirof etilgan haqiqatlarni taftish qilishga urinishda ko‘rinadi. I.To‘lakning “Haq egilar, sinmas...” nomli she’rida buni yaqqol ko‘rish mumkin. Shoir sarlavhaga chiqarilgan qavlg a isyon qiladi:

*“Haq egilar, sinmas...” demishlar qachon,
muqaddas nomingdan so‘zlagan qay kas?
Qarshingda tiz cho‘kib keltirgum imon,
yo‘q, bu gaplar sening hikmating emas.*

Chindan-da, bu haqiqat yo‘lida kuchli zarba yeb, endi nochor nohaqlikka ko‘nishga chog‘langan yo ko‘nib bo‘lgan odamning o‘zni ovutish uchun topgan yupanchi emasmi?! Shunday. Shoir bu qavl kurashni to‘xtatish, nohaqlik bilan murosaga kelishga bir bahona bo‘lib xizmat qilishini biladi, shuning uchun haqiqat egilishi ham, bukilishi ham aslo mumkin emas. Chunki uning e’tiqodicha:

*Bir lahza haqiqat egilar bo‘lsa,
qancha tik qadlarni yiqar Razolat.
Tul qolgan kelindek ezilar bo‘lsa,
zulmat zanjiridan majruh Adolat,
ezgulik nurlari so‘nadi butun,
ming yillik kurashlar bari bo‘lar hech.*

Ko‘rilayotgan she’r 1982-yilda, ijodkor ziyolilarimizning yosh bo‘g‘ini qalbida mavjud holatga nisbatan isyon avjiga kelayozgan bir davrda yozilgan bo‘lib, unda milliy ijtimoiy tafakkur ilg‘orida turgan bu toifaga xos umumiy ruh-kayfiyat zuhur etadi. She’rning lirik qahramoni – ayni shu toifa vakili, kurashga astoydil va qat’iy bel bog‘lagan odam, uning hayotiy a’mollari shu satrlarda o‘zining mujassam ifodasini topgandir. She’r xotimasidagi

*Xalqim, haqiqatning tikligi uchun
kurashlarga chorla,
erta bo‘lar kech...*

degan satrlar shunga dalolat qiladi. Shoirning qat’iyat bilan “erta bo‘lar kech” deya xitob etishi “endi bunday yashab bo‘lmaydi, jamiyat hayotini isloh qilish zarur” degan qarorga kelganidan darak beradi. Ishonch bilan bunday deyishimizga esa uning sal avvalroq yozilgan “Jyulen Sorel monologi” (1981) nomli she’ri, nazarimizda, yetarlicha asos beradi. Shoir Stendalning o‘lmas asari qahramoniga evriladi-da, zohiran uning, haqiqatda esa o‘zining atrofini qurshagan ijtimoiy muhitga munosabatini ifodalaydi. Zero, aslida ham evrilish usuli shoirga o‘yidagini “dangal so‘zlarimdan bo‘lmangiz hayron, oshkor etmoqlikka majburman, majbur” deya ochiqchasiga ifodalash uchun kerak, ya’ni dilidagini aytish vositasidir. Qaysiki, mana bu kabi ayovsiz fosh etish ruhidagi so‘zlarni aytmoq uchun:

*Dard-u g‘ami emas, vatanning bu on
Zarurdir siz uchun boyligi, shoni...
Vatan deb cho‘ntakni tushunasiz siz,
Siz-chun aqcha – quyosh, aqchadir xudo...
Siz uchun Qalb nima? Imon nimadir?
Muhabbat nimadir? Nima Sadoqat?
Faqat maqtanchoqlik, sharob, ta‘madir...*

Albatta, she’r turlicha talqin qilinaverishi mumkin. Biroq bir narsa aniqki, shoir o‘zi bilan Jyulen Sorel orasida ruhan yaqinlik, taqdirilarida uyqashlik ko‘radi. Zotan, qishloqdan shaharga kelgan va iste’dodi-yu g‘ayrati sabab viloyat miqyosidagi “elita”ga kirgan, biroq “qoni qo‘shilmagani” bois unga singishib ketolmay, xoslar davrasida ham o‘sha qishloqdagi romantik “xayolkash”ligicha qolgan I.To‘lak holi roman voqeligidagi Jyulen Sorel holiga chindan-da o‘xshashdir. Sirasi, bu yo‘l “o‘qib odam bo‘lish” maqsadini o‘z oldiga qo‘ygan I.To‘lak mansub avlod vakillarining aksariyatiga xos edi. Ularning ko‘plari farovon turmush jozibasiga vujudidagi “xayolkash”ni qurbon berdi – o‘zligini yo‘qotdi, qalb ko‘zi tiyranlarigina joziba ortidagi zalolatni ko‘roldi va o‘zlikka qaytish yo‘lini tutdi. So‘z borayotgan she’r qahramoni Jyulen Sorel-Ismoil To‘lakning yakunda:

*Haqiqat, sado ber, bormisan bugun?
Mehringga intilgan bu otash bag‘ir
Kurashlarga kirar sen uchun –*

deya hayqirishi shundan dalolatdir. Bu uyg‘ongan qalb hayqirig‘idir. Turmush tashvishlariga g‘arq bo‘lib ketmasdan uyg‘oq qalb bilan yashagani, faqat uning amri bilan qalam surgani uchun ham I.To‘lak milliy ijtimoiy va poetik tafakkur ilg‘ori bilan hamqadam bo‘la oldi. She’rlarida barq urib turgan ruh-kayfiyat she’riyatimizning 70-yillar avlodi ruhiga payvasta ekanligi buning yaqqol dalilidir.

70-yillar avlodining bosh mavzusi o'zlikni – milliy o'zlikni anglash bo'ldi, desak yangilishmagan bo'lamiz. Milliy o'zlikni anglash esa tarixni – millat o'tmishini anglash asosida, shunga tayanib amalga oshadi. Sho'rolar qariyb yarim asr davomida mafkura va ta'lim sohalarida olib borgan ishlar oqibati shu bo'ldiki, keng omma o'tmishidan uzilib qoldi. Aniqrog'i, millat o'tmishi hokim mafkura nuqtayi nazaridan, “inqilobgacha – inqilobdan so'ng” qolipi asosida idrok etib baholanadigan bo'ldi. Ya'ni go'yo yurt o'tmishida nurli-shonli sahifalar mutlaqo bo'lmagan kabi, faqat inqilobdan keyingina bu yurt songa kirib, eli inson o'laroq yashay boshlagan... Xullas, sho'ro mafkurasi ommani “Hamma-hammasi uchun jonajon partiyamizga rahmat!” deya yurakdan aytadigan qilib “dasturlash”ga intilgan va bunga muayyan darajada erishgan edi. She'riyatimizning 70-yillar avlodi ijodida tarixiy mavzuning keng o'rin tutishi ayni shu holat tug'dirgan ijtimoiy-ijodiy ehtiyoj bilan belgilanadi. Ularning ijodida yurt o'tmishi rasmiy talqinlardan farqli, har qancha o'rnak olsa va faxr etsa arziqli voqelik, bugungi kun uchun zarur fikr-xulosalar chiqarishga asos bo'lgulik hikmatlar xazinasini o'laroq talqin qilindi.

1983-yilda Andijonda Bobur tavalludining 500 yillik yubiley tantanalari o'tkazildi. Sho'roning milliy tariximiz borasidagi siyosati haqida o'qib-eshitib bilgan hozirgi yoshlar bu gapga hayron bo'lishlari, axir, qanday qilib o'sha zamonda Bobur yubileyi o'tkazilishi mumkin, deya e'tiroz qilishlari mumkin. Lekin haqiqat shu: Boburning 500 yilligi chet ellik va sobiq ittifoq ilmiy markazlaridan kelgan qatnashchilar ishtirokidagi nufuzli ilmiy anjuman, san'at ustalari ishtirokidagi konsert dasturi, xullas, o'sha davr uchun ancha katta tantanalalar bilan nishonlangan. Sababi, tariximiz, ajdodlarimiz shunchalar buyukki, sho'ro har qancha istamasin, ularni butkul unuttirishga ojiz: tashqi dunyo bor, turli xalqaro madaniy, ilmiy-ma'rifiy tashkilotlar ham bor. 70-yillarda Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy kabi buyuklarimizning yubileyi o'tkazilgani avvalo shu bilan izohlanadi. Boshqa tomoni, xo'p, modomiki butkul unuttirishga ojiz ekan, ulardan o'z maqsadi yo'lida foydalanib qolgani afzal emasmi? Shunday, hokim mafkura shu yo'lni tutdi: buyuk ajdodlarimiz jaholat va xurofot, haqsizlik va ekspluatatsiyaga qarshi kurashchi o'laroq taqdim etila boshlandi. Hatto tarixiy shaxsni qismangina qabul qilamiz deya absurd darajasiga borildi, ya'ni olim Ulug'bek – bizdan, sulton Ulug'bek – bizdan emas; shoir Boburni olamiz-u, shoh Boburdan kechamiz...

I.To'lakning “Sog'inch” turkumi o'sha yubiley munosabati bilan yozilgan bo'lib, unda Bobur shaxsini, uning milliy tariximiz va madaniyatimizdagi o'rnini xolis idroklash maqsad qilingan. Sarlavha ostida “Bobir ruhiyatiga ayrim chizgilar” deya qayd etilgani, turkumdagi she'rlarning Bobur tilidan (“ijroviy lirika”) ekanligi shu maqsad bilan izohlanadi. Turkum o'n ikki sonetdan tarkiblangan bo'lib, ilk sonetning “Chaqmoqdek chaqnagan ismsiz tuyg'u, Bola hislarimga solmoqda suron” misralari bilan boshlanishi o'zgacha yondashuvdan darak beradi. O'quvchida “murg'aq ko'ngilga suron olib kirayotgan narsa nima?” degan savolni paydo qilgach, shoir yozadi:

*Etmoq orzu edi turkni yakqalam,
Alisher chorlardi she'riy maydonga.
Lek bobom ko'zi-la boqsam jahonga,
Faqat shoir bo'lmoq ekan juda kam.*

E'tibor bering: bu yerda rasmiy – shoir Boburni yoqlab, shoh Boburni qabul qilmaydigan nuqtayi nazarga mutlaqo zid fikr ifoda etiladi. I.To'lak bizning zamon qarashi bilan Bobur qarashi mutlaqo

farqli ekani va buning tabiiyligini anglatmoqchi bo'ladi. Zero, Boburga ko'ra, "Saltanatning ikki qutbi – zulm-u erk, Ezgulikning ikki qutbi tig' ila qalam", u o'zini shu ikki qutb orasidagina ko'ra oladi, shu oraliqda muvozanat saqlashga mahkum. I.To'lak umri saltanat uchun jang-u jadallarda kechgan shoh Boburning siyosat uchun kallaminor ko'tartirganini, vaqti kelsa, qo'shin ta'minoti-yu navkarlar rag'batini uchun talonga izn berganini ham, ayni paytda, imkoni qadar adolat bilan hukm yuritishga, muqimroq turgan joylarini obod va ma'mur qilishga intilganini ham biladi. Paradoks shundaki, u zamonlar adolatli hukm yuritmoq, yurtga obodlig-u ma'murlik bermoq jang-u jadallarni, bas, qon to'kishni, qilichini hamisha yalang'och tutishni taqozo etadi! Busiz mumkin emas, yozilmagan, lekin beshak amal qilinadigan qonun – bu! Xullas, yuqoridagi satrlar Bobur shaxsi va faoliyatiga baho berish uchun bugunning "qarichi" yaramasligi, uning timsolida shoh va shoirni bir butun olish kerakligini ko'rsatadiki, bu rasmiy doiralar qarashiga zid sifatida ifoda etiladi.

Turkumning har bir soneti Bobur hayotidagi muayyan bir holatni, aniqrog'i, shu holatdagi ruhiyatini aks ettirishga qaratilgan. Masalan, ikkinchi sonetdagi "Po'rtana domiga tushgan kemaman, Qarshimda qoyaning sovuq nigohi" satrlarida toj-taxt uchun kurashlarda ojiz qolgan Boburning holi aks etgan. Ruhidagi tushkunlik shunchalarki, unga yurt osmonidagi "Bir payt oshuftahol boqqan yulduzlar Yog'iy bo'lib endi holiga kulayotgan"dek ko'rinadi. Shoir ayni damdagi Bobur ruhiyatini teran his qiladi, muhimi, o'quvchi ham shunday his qila oladigan shaklda ifodalaydi. Masalan, og'ir vaziyatga tushib qolgan Bobur o'zini ojiz sezganida:

*Ona og'ushini qo'msayman; adl –
Bag'riga bosh qo'ysam go'dakdek yuvosh,
Toj-u taxt qayg'usin unutilib dadil, –*

deydiki, bu g'oyat hayotiy bir holatdir. Zero, tashvish-u muammolar girdobida qolgan odamning ularni bir lahza bo'lsa-da unutilib, bolaga aylanib qolishni istab qolishi g'oyat tabiiydir. She'ning tematik qurilishi lirik vaziyatni izchil rivojlantiradigan, keyingi fikr yoki ruhiy holat bosqichi avvalgisi asosida anglanadigan, his etiladigan tarzda amalga oshirilgan. Sonetning yuqorida keltirilgan birinchi terseti (uchligi)da ona-bola aloqasi asosida ruhiy holat tasvirlansa, keyingisida bevosita shoir biografiyasi bilan bog'liq voqea keltiriladi:

*Poyingda turibman, g'arib, devona,
Misli kiprikdagi omonat ko'zyosh,
Og'ushingga olgin Andijon – ona.*

Avvalo, ona obrazidan Ona vatan obraziga o'tilishi keyingi holatning teran his etilishiga zamin yaratadi. Ikkinchidan, ona-bola obrazi talqinida umumiylik salmog'i ustuvor bo'lsa, "Andijon-on" obrazi Bobur tarjimai holidan xabardor yoki "Boburnoma"ni o'qigan she'rxonga konkret holatni – Samarqandni boy bergan Boburning Andijonga ham kirolmay, sarsonlikda, hatto yayov, och-nahor yurishga majbur bo'lgan vaqtini eslatadi, ya'ni obraz tom ma'noda konkretlik kasb etadi. O'z navbatida, ona mehrini qo'msab turgan qahramon ruhiy holati tasviridan so'ng Andijon-onaning Boburni qabul qilmagani eslatiladiki, bu o'quvchiga uning holati qay darajada ayanchli va foje bo'lganini tasavvur etishga yordam beradi.

Sho'ro senzurasini haqida, u zamonlar so'z aytish imkoni berilmagani, ijod erkinligi cheklangani haqida ko'p gapiramiz. Lekin adabiyot, ayniqsa, she'riyat hamisha aytishga yo'l izlagani va

topgani, “lit”dagi nazoratchilar har qancha xushyor bo‘lmasin, fahmlamay qolgan holatlar talay bo‘lganini ham aytamiz. Faqat, nazarimda, bir muhim nuqta haqida gapirmaymiz: o‘sha “lit” nazoratchilari ham shoir-u adiblarimiz bilan bir muhitda yashagani va qalam ahlini qiynagan dardlar ularga ham butkul yot bo‘lmaganini nazardan soqit qilamiz. Holbuki, nazoratchilikka ham muayyan saviya talab qilingan, kosa tagidagi nimkosani fahmlay oladigan kishilar saralab olingan emasmi?! Shunday ekan, ular ham “o‘tkazib yuborish imkoni bor” ayrim o‘rinlarga ko‘z yumib turgan bo‘lib chiqmasmikan? Har holda, kamina shunday deb o‘ylagim, ular haqida ham yaxshi gumonda bo‘lgim keladi. Yo‘qsa, masalan, I.To‘lakning 1983-yilda chop qilingan “To‘rg‘ay” to‘plamiga kirgan she‘rida Bobur tilidan “boboi kalon”i Amir Temur haqida aytilgan mana bu satrlarning o‘tib ketishi amri mahol edi:

*Kattakon orzu-la yashab o‘tdi bir,
Yaxlit qilmoq edi fikri jahonni.
Ammo atadilar uni jahongir,
Beshafqat oqizdi deyishib qonni.*

Ko‘rib turganimzdek, shoir Amir Temurga munosabatning biryoqlama ekaniga, u ko‘zlagan buyuk maqsadini hisobga olmasdan, faqat “beshafqat qon to‘kkani” urg‘ulanayotganiga e‘tiborni tortadi. Bobur tilidan bo‘lsa ham shu fikrning aytilayotgani muallifning tarixga munosabati, o‘tmishni idrok etishidagi keskin burilishdan dalolat bo‘lish bilan birga, uning ijodiy jasorati namoyoni hamdir. Muhimi, Temurni Boburning bobokaloni bo‘lgani yo shunchaki jasoratini ko‘rsatib qo‘yish uchungina tilga olinmaydi. Yo‘q, Bobur shaxsini, uning faoliyatini Temurdan ayro holda to‘g‘ri idroklash va xolis baholash amri mahol ekanini I.To‘lak juda teran anglaydi. Bobur tilidan bobokaloni ko‘zlagan maqsadning urg‘ulanishi shundan:

*O‘zi bilan ketdi ul sirli maqsad,
Ustozi poyiga bosh qo‘ygan zamon,
O‘rgimchak uyadek yurtni bosdi sad.*

Shoir talqinidagi Boburga ko‘ra, Amir Temur dil tubida saqlagan “sirli maqsad” – jahonni yaxlit qilmoq niyati to‘la amalga oshmay armonga aylangan, boz ustiga, vafotidan keyin saltanati parchalanib ketgan. Shuning uchun ham:

*Har on jang oldidan bir iliq nafas
Qalbimga urilar: – Yashamoq, o‘g‘lon,
Qilich ko‘tarmoqdan iborat emas...*

Ya‘ni Boburning tinimsiz savashlar qilib, qonlar to‘kkani fothlik, toj-taxt yo mol-davlat ilinjidagi harakat emas, uni janglarga chorlagan narsa – ajdodlar oldidagi burch, “iliq nafas” – bobokalonining ruhi shuni hamisha yodiga solib turadi. Darhaqiqat, boshqa temuriy shahzodalardan farq qilaroq, Boburning o‘z oldiga buyuk maqsad – bobokalonidan meros maqsadni qo‘yib kurashga kirgani “Boburnoma”ni o‘qigan har kimga ma‘lum. Bobur ruhiyatiga chizgilar solishni niyat qilarkan, I.To‘lak ham “Boburnoma”ni hijjalab mutolaa qilgan, muallifi ongi-yu qalbidan kechgan o‘y-hislarni o‘zining ongi-yu qalbidan kechirishga intilgan, u bilan birga quvonib,

birga iztirob chekkan – qalban unga yaqinlasha bilgan. Shu bois ham rasmiy doiralar tanigan va tanitayotgan Boburni emas, o‘zining anglagani va teran his etgani – tasavvuridagi Boburni taqdim etadi o‘quvchisiga. Bobur haqida yozganlarining aksar muvaffaqiyatli chiqqani eng avval shu bilan izohlansa to‘g‘ri bo‘ladi.

Turkumni o‘qiganda, “Boburnoma”dagi eng dramatik vaziyatlar qalamga olinganini ko‘rish mumkinki, bu ham yuqoridagi fikrimizni asoslaydi. Jumladan, Boburning Xisor tog‘larida sarson kezgan vaqtdagi holatini *“Mulkdan ayru shohman, hatto burda non – Topmoq imkoni yo‘q. Chor atrof yog‘iy”* satrlarida muxtasar ifodalaydi. Tamom umidi so‘ngan Bobur iztirobi manbai asl hamroz do‘stning yo‘qligidan deya talqin qilinadiki, bu holat ham “Boburnoma” matni bilan asoslanadi. Ne-ne jang-u jadallarda birga ishtirok etgan kishilarning bir-bir tark etayotgani Boburga – shahzodaga ikki karra og‘ir. Zero, o‘sha odamlar taqdirini unga bog‘lagan, hayotini unga tikkan edilar, ya‘ni endi ularning ishonch-u umidlarini oqlayolmaganlikdan keladigan iztirob ham chakana emas. Shuning uchun ham Bobur *“Olgil, kerak emas, olgil tojimni, Yashashga roziman misli bir gado”* deydi, buni aslo yaratganga isyon yo kufroni ne‘mat deb tushunmaslik kerak. Aksincha, bu ojiz ekanligini bo‘yniga olgan bandaning hol izhoridir. Shu holatdagi odamning “qalbim ochsam deyman sodiq do‘st topib” deya o‘rtanishi, yorug‘ dunyoda shunday xilqat “bor esa, izlayman kezib piyoda!” deya qasd etishi psixologik jihatdan g‘oyat ishonarli tasvirlangan.

Ulug‘ maqsadlarni ko‘zlagan odamning o‘tkinchi hoy-u havaslar ortidan quvganlar bilan hamqadam bo‘lishi – o‘ta og‘ir sinov, bu – hamma ulug‘ zotlar manglayiga bitilgan qismat. Bobur Samarqandni – buyuk saltanat poytaxti va uni tiklash uchun muhim tayanch nuqta deb bilsa, cherikning aksariyati va “nokas beklar” uchun u boylik to‘planadigan joy, xolos. Eng yomoni, narigi tomon – Boburning ortidan yurgan beklar-u navkarlar ham, o‘sha davrda amal qilgan qoidalar nuqtayi nazaridan qaralsa, g‘alabadan so‘ng o‘lja olishga haqli edilar. Oslarlarda xira nur taratayotgan Buyuk maqsad bilan kundalik ehtiyojlar to‘qnashganida, afsuski, aksar keyingisining qo‘li baland keladi. Zo‘r bilan bosilganda esa, muqarrar fitna qo‘zg‘aladi, bu esa Bobur ko‘ngliga iztiroblar soladi:

*Ikki o‘t sahnida qolgan edim men,
Jangdanmas, fitnadan tolgan edim men.*

Ko‘ramizki, muallif Bobur qalbini anglashga, uning holiga kirishga intiladi, qahramoni ko‘nglida kechgan iztiroblar boshiga tushgan “charxning dard-u balolaridan” kam emasligini his qiladi. Shunday iztiroblar ichida yashagan ulug‘ odamning do‘stga zor ekanligi ham bejiz emas, zero, u ham o‘zini tushuna oladigan, hamfikir, hammaslak bo‘la oladigan odamlarning ma‘naviy ko‘magiga muhtojlik sezadi. Aytish kerakki, muallifni Bobur tariximizda tutgan o‘rni-yu qilgan xizmatlari bilangina emas, oddiy bir inson sifatida ham, ehtimol, ko‘proq qiziqtiradi. Xuddi shunday yondashuv Boburni ommaga yaqinlashtirishda juda muhim bo‘lib, I.To‘lak she‘rlari, ular asosida ijro etilgan qo‘shiqlarning bu borada katta xizmati borligi shubhasizdir.

Adabiyotning bashorat qilish funksiyasi haqida ko‘p aytiladi. Garchi nomidan g‘ayritabiiyroq hodisa haqida so‘z borayotgandek tuyulsa-da, aslida bashorat jamiyatdagi yetakchi tendensiyalarni ilg‘ay olgan san‘atkorning olamga nekbin qarashi hosilasi deb tushunilsa to‘g‘riroq bo‘ladi. Qaysiki, A.Qodiriy yurtdagi “bo‘linish”ni tahlil etib mustamlakaga tushib qolish xavfidan ogohlantirgani yoki urushning ilk davridayoq G‘.G‘ulom “Bo‘limgay bu yaldo bilonihoya, Bizning ko‘chada ham

bayram bo‘lajak” deya xayrli fol ochgani kabi. Xuddi shunday bashorat I.To‘lakning “Sog‘inch” turkumidagi yozilgan vaqtidanoq el sevgan qo‘shiqqa aylangan sonetida ham kuzatiladi:

*Bugun tushlarimga kirmish Andijon,
Chorlarmish onamdek chiqib rohimga.
Yolg‘iz sen yetursan, deya, ohimga,
Yig‘larmish qo‘l cho‘zib barimga nolon.*

Boburning tushlariga kirgan Andijon – yolvorib madad so‘rayotgan ona timsolida gavdalanadi. Bobur Andijonni yog‘iyga berib qo‘yib iztiroblar chekkan odam ekanligi e‘tiborga olinsa, tushiga kirgan Andijon ham yog‘iy qo‘lida qolgan, qutqarishni so‘rab nola chekadi. Diqqat qilish zarur nuqta shuki, tushda ko‘rayotgani Andijonning Bobur davridagi emas, ko‘p zamonlar o‘tgandagi manzaralaridek taassurot qoldiradi:

*Ichikkan minorlar cho‘kkanmish asta,
Otamning Axsida mung‘aygan qabri
Qo‘zg‘alganmish bitib toqati-sabri...*

Xaloskorini kuta-kuta “ichikkan minorlar”, “sabr-toqati bitib qo‘zg‘algan qabr” – bu detallar, bizningcha, tushdagi zamonni belgilashga, ya‘ni Bobur Andijonning hozirgi kunini tush ko‘rayotganini anglatishga xizmat qiladi. Agar bu yo‘sin tushunilsa, gap mustamlakada ezilgan ona-yurt haqida, o‘zini xalos etishga qodir Bobur kabi o‘g‘lonlarni sog‘inib yashayotgan Vatan haqida borayotgani ma‘lum bo‘ladi. Sonetning oxirgi ikkilik bandi ham shu talqinga mos jaranglaydi:

*Bag‘ringga qayturman yurtim-onajon,
Ushalgan onida elim armoni.*

Yuqoridagicha talqinlar kontekstida “elim armoni” deganida shoir mustaqillikni nazarda tutgan deyish mumkin. Shundan kelib chiqilsa, yakunlovchi band mazmuni ham konkretlashadi: Boburning chinakam “qaytishi” ham faqat o‘shanda – elning armoni ushalganda mumkin bo‘ladi. Gap shundaki, yubileyga tayyorgarlik bosqichidayoq unga qarshiliklar boshlangan, “qonxo‘r fotih yubileyini o‘tkazish noravo” deguvchilar bo‘lgan... Yubiley ortidanoq yana Boburni qoralash kampaniyasi harakatga kelgan, “Yulduzli tunlar”ga tosh otishlar boshlangan, xullas, I.To‘lak topib aytgan.

* * *

Norboy Xudoyberganovning taraqlagan davri – gapi kesgan vaqtlar, kamina ToshDU aspiranturasiga yangi qabul qilingan paytim, kafedrada ilk bor ro‘baro‘ bo‘lganimizda aytganlari hamon qulog‘im ostida jaranglagandek bo‘ladi: “Ismoil yuribdimi? Yashil sabo... Hix, hix... nima u yashil sabo... a? Qiziq, yashil sabo ham bo‘larkanmi?!” Rosti, o‘shanda “Iye, “yashil sabo” degani mana bu bo‘ladi-da, domla!” deya o‘smoqchilab qo‘yishni juda-juda istaganman-u, afsus, o‘zim ham bilmasdim. I.To‘lakning 1989-yilda chop bo‘lgan shu nomli to‘plamini hijjalab chiqib ham jo‘yali javob topmagach, sekin-sekin haligi istak ham, u bilan birga “yashil sabo” ma‘nosiga qiziqish ham so‘ndi. Yaqinda, shu maqolani yozishga tayyorgarlik qilib yurgan vaqtim, shoirning

qadrdon do'st-inisi Halim Karimdan so'radim: u ham bilmas ekan, sal ko'ngil tinchigandek bo'ldi – odammiz-da!.. Yo'q, bu yo'ldagi izlanishlarim bekor ketgani yo'q, hartugul, I.To'lakning o'z poetik olami va unda "yashil"ning alohida o'rni borligiga amin bo'ldim. Ilk ijodidayoq shoirning atrofidagi yashillikka alohida e'tibor va mehr bilan qarayotgani, undan ayricha ma'ni uqishga va uqqanini ifodalashga intilayotgani seziladi:

*Cheksiz-cheksiz dalalar bag'rida
Yashil yaproqlarning to'lqini
Borliqni
yashil to'lqinlarga,
yashil yolqinlarga
ko'mib yuborguday chayqalmoqdalar, –*

deydi "G'o'za barglari" nomli she'rida. Qarang, shu parchadayoq shoir "yashil to'lqinlar" (suv) dan "yashil yolqinlar" (o't, olov)ga sakraydi, bir-biriga zid ikki ibtidoni birlashtiradiki, bunda shoirning yuqorida guvoh bo'lganimiz paxtachilikka ziddiyatli munosabatiga ishora qilinganday. Shunga o'xshash, shoir tashqi olamdagi yashillikka shaydolikdan ko'p ham sezdirmasdan qalb yashilligi tarannumiga o'tib ketadi:

*Munis navbahorning sevgisi – yaproq,
topshirma o'zingni mezon komiga.
Kel, ko'ksimni ochdim, kelgil yaqinroq,
qasam ichamanki Sevgi nomiga,
seni o'z qalbimga ekmog'im kerak,
bahorning yam-yashil sevgisi, inon.
Chunki yashil Sevgi va yashil Yurak
Hazon bilmasligi kerak hech qachon.*

Qarang, matndan uzib olinsa, "yashil sevgi" degani ham, "yashil yurak" degani ham o'ta g'aliz – bema'nidek, biroq she'r butunligidagina emas, hatto keltirilgan parcha ichida ham ular serqirra mazmun kasb etayotgani yaqqol ko'rinadi. Shunga o'xshash, "qalbimning yam-yashil chechaklari" "yashillikning o'ychan baxshilari" kabi bir qarashda notabiiyroq ifodalar matn o'ramida binoyiday mazmun ifodalaydi. Aytaylik, shoir suyuqli yorini hammadan yashirib qo'ymoq uchun topgan makon – qalbdagi o'sadigan chechaklarni "yam-yashil" deb sifatlaydi. Qalbiga qamalgan yor "yam-yashil chechaklar taratgan islardan mast bo'lib, Xayolida tiklamog'i mumkin qutlug' kunlarining oppoq tongini". Darhaqiqat, sevgi atalmish tuyg'u mutlaq erkin, keng va bepoyonligidan yayrab qanot qoqadigan makon qalb emasmi?! Xalqona tafakkur yashillikni jannat bilan bog'lab tushunadi, bas, xayolda "qutlug' kunlarni tiklaydigan" yashil chechak jannat guli emasmi?! Shoir "yashil" va "yashillik" so'zlari mag'zidagi "ezgulik", "yashnash" va "yasharish" semalarini faollashtirmayaptimi?!.. Yoki "yashillikning o'ychan baxshilari" deya tavsiflangan yaproqlar yashillikning o'tkinchiligi, erta xazonga aylanish-u yerga singib ketish borligini mushohada etayotgani uchun ham "o'ychan" emasmi?! Xullas, I.To'lakning obrazlar tilida "yashil" degani rang emas, aniqrog'i, ranggina emas – shu rang bilan bog'liq assotsiatsiyalarga turtki, obrazli fikrning poydevoridirki, uning ustiga imorat tiklash vazifasi she'rxon zimmasidadir. Endi "yashil

sabo”ga qaytsak, I.To‘lak ijodi kontekstida uni daxriylik zamonida g‘ayrishaariy tarzda hosil bo‘lgan va qalbni muttasil orziqtirib turgan “jannat sog‘inchi” deb tushungim keladi...

Yuqorida I.To‘lakning so‘z erkinligi bo‘g‘ilgan sharoitda o‘zi anglagani va his etganini nima qilib bo‘lsa ham ifodalashga intilganini aytdik. Biroq qalb ko‘zi tiyran ijodkor uchun bu narsa qanchalik zarur bo‘lmasin, uni tugal maqsad deb bilish xato bo‘lur edi. Zero, u fikrini shunchaki aytib qo‘yishni emas, san’atkorona yo‘l bilan yetkazishni istaydi. Boshqa tomoni, san’atkorona yo‘l – obrazli ifoda mavjud sharoitda so‘z aytishning asosiy imkoni ham edi. Shu bois ham I.To‘lak ijodida, umuman, u mansub 70-yillar avlodi she’riyatida, metaforiklik, ramziylik, allegoriya, kinoya va sarkazm, turli navdagi allyuziyalar keng o‘rin tutadi.

Masalan, “Ko‘zgu ko‘zgu bo‘lganidan xijolat” she’rida adabiyotimizda keng qo‘llangan an’anaviy ko‘zgu obraziga mohirona ohor berilgan. An’anada ko‘zgu kishiga aybini xolis aytib-ko‘rsatib turadigan narsa – unga chin do‘st o‘laroq talqin qilinadi. I.To‘lak she’rida esa ko‘zguning “nafratini ifoda etarga” tili yo‘q, aniqrog‘i ko‘rayotganlaridan lollik gung qilgan uni:

*... mana, qarshisida bir tannoz
uning ko‘magida
boshqa qiyofaga ko‘chadi:
uning ko‘magida
go‘zallik, soddalik o‘chadi...*

Ko‘zgu ko‘p narsalardan: kimlardir o‘zining gungligidan foydalanib turli niqoblarga kirayotganidan ogoh ekani, aldovlarga guvoh bo‘layotgani holda ham jim turgani – aytoilmagani uchun bir kun o‘zini toshlarga urajak. Ya’ni ko‘zguning ko‘zgu bo‘lganidan xijolati, aslida, obrazli tarzda atrofdagi hodisalarning nomaqbulligini ko‘ra-bila turib ham yo qo‘rquv, yo andisha, yo biror bir manfaatni o‘ylab gung bo‘lib olgan – hammasiga ko‘nib-ko‘nikib yashayotgan odamlarning “odam bo‘lganidan” xijolat tortishi lozim ekanini anglatish uchun bir vositadir. Qarang, ko‘zgu hammanikida ham bor, turmushda hammamiz ham har kun ko‘zguga ro‘baro‘ bo‘lamiz – biroq bu maishiy fakt hamma uchun ham obraz materiali bo‘lavermaydi-da! Ha, shunday, biz ko‘pincha e’tibor ham bermay o’taveradigan maishiy turmushdagi turli vaziyatlar-u tabiatdagi holatlarda hikmat ko‘rmoq uchun san’atkorona nigohning o‘zi kamlik qiladi – faylasufona donishmandlik ham zarur. Zero, hayotni teran mushohada etadigan odamgina turmushdagi vaziyat yo tabiatdagi holatga ijtimoiy-estetik qimmatga molik ma’ni bera oladi. Deylik, she’rlaridan birida shoir “suvosti olami”ni qalamga oladi:

*Quyosh falak tasvirini
erinmay
nozik chizgilarda
suvlarning tubiga joylar.
Toshlarga urina – urila
qalqinib yotadi tinmay
bulutlar, yulduzlar, oylar...*

Manzarani tasavvur qilish qiyin emas: avvalo, tabiatga ozmi-ko‘pmi yaqinligi borki, odam unga duch kelgan chiqadi, soniyan, ifoda g‘oyat ravonligi bois vizual obraz shundoq ko‘z oldiga

keladi she'rxonning. Shu manzarani ko'z oldimizga keltirib qo'ygach, keyingi misrada diqqat "suvlar dunyosining hokimi – chavaqlar"ga qartiladi. Misrada kinoya borligini taxmin qilasiz, keyingi satrlar buni tasdiqlaydi:

*Suvlar dunyosining hokimi – chavaqlar
og'izlarini kappa ochganda
bulutlarni, oylarni, yulduzlarni
o'zicha bir luqma aylar.
Lekin bulutlar, yulduzlar, oylar...
o'z holicha qolar hammavaqt
tiriklikning ikkinchi qatlamlarida...*

Kinoya bir qadar oydinlashdi: o'ziga, imkoniyatiga asossiz katta baho bergan chavaqlar kinoyali munosabatga loyiq, albatta. Biroq she'r finalida emotsional tonallik, chavaqlarga munosabat birdan o'zgaradi:

*Chavaqlar-chi, sho'rlik chavaqlar,
o'zlarini fahmlab nahang,
tajang,
shiddatkor,
takror-batakror
boshlar soyalar-la jang.*

Darvoqe, bu satrlar muallifi – shoir bo'lishidan tashqari yirik adabiyotshunos olim, ko'p yillar talabalarga jahon adabiyotidan dars bergan muallim. Buni bejiz eslatayotganim yo'q: ko'rilyotgan she'r jahon adabiyoti kontekstida talqin qilinishi kerak, demoqchiman. Aytaylik, soyalar bilan besamar jangga kirishgan chavaqlar Don Kixotni yodga solmaydimi? Bu holda ongli hayotini dunyoni o'zgartirish xayoli bilan boshlagan va soddaligi sabab hamon o'sha orzusiga sodiq tengdoshlarida zamona donkixotlarini – shamol tegirmonlar, mohiyatan "soyalar bilan jang" qilayotganlarni ko'rmyaptimi shoir?! Ya'ni she'r ruhiga tushkunlik ingan vaqtda yozilgan bo'lsamikan? Katta ehtimol bilan shunday. She'rni Kamyuning "Sizif haqidagi asotir" asari kontekstida qarasak, bu ehtimol kuchayadi. Albatta, she'r bundan tamom o'zgacha talqin qilinishi ham mumkin, matn shunga yo'l beradi – undan o'zgacha mazmunlarni ham keltirib chiqaraverish mumkin. Zero, ramziylik asosiga qurilgan asarlarda turlicha mazmunlar bir-biriga halal bermagan holda mavjud bo'laveradi. Gap hozir bunda ham emas. Muhimi, I.To'lakning turlicha talqinlarga dosh bera oladigan yetuk asar yaratganida.

She'rda obyektiv tasvir salmog'ining ortishi, ko'rimli obrazlar yaratishga intilish 70-80-yillar she'riyatining xos xususiyatlaridan biri. Ayni hol, bir tomoni, badiiy tafakkurda metaforiklik, ifodada ramziy-majoziy yo'sinning kuchayishi bilan ham bog'liq. I.To'lak she'rlarida ham voqelikka musavvirona nigoh, so'z bilan chizilgan ko'rimli obrazlar keng o'rin tutadi. Shoir mahorati sabab manzara o'quvchi tasavvurida voqelanadi, muallifning hayrati sezdirmaygina unga ko'chadi:

*Tun zamin ko'ksiga sochilib ketgan
sochlarini yig'ib olarkan,*

*uyatdan
yuzlari
bo'zarar...
Maysalar, so'qmoqlar, soylar labida
yal-yal tovlanadi bo'salar.*

Tabiat tasviri kasb etayotgan metaforik mazmunni ilg'ab olgan bugungi o'quvchi sirli-sehrli lahzalarning sururi sharqona hayo va nazokat bilan ham ifodalanishi mumkin ekanligini ko'rib, xayoliga "Nega hozirgi she'riyatda yalang'och ifodalar ko'p, mana, bo'larkan-ku, axir?!" degan o'y kelsa, san'atda ifodalash emas, san'atkorona ifodalash birlamchi ekaniga imon keltirsa ajabmas.

An'anaviy tarzda she'riyatda armonga aylangan muhabbat motivi juda keng ommalashgan, bu haqda nomi shoir borki yozgan va, qizig'i, – muhabbat haqidagi eng sara she'rlar shu mazmunda. Tabiiyki, I.To'lak ham istisno emas. Faqat bitta muhim jihati shuki, u almisoqdan qolgan eski gapni ham "tesha tegmagan" yo'sinda aytmoqqa intiladi. "Armonimning tutquni" deb ataydi I.To'lak shu mavzudagi she'rini ham, she'r sababchisini ham va ilk misralardanoq buni izohlaydi:

*Sen mening Sevinchim,
shirin Hasratim.
O'zgadan qizg'anib
qalb qatlamlarida
asradim.*

Qarang, birgina "shirin Hasratim" deganining o'zi armonni his ettiradi; olamdan qizg'onib ko'ngildagina yashatayotgani esa – muhabbatning maqom va darajasini. Lirik qahramon "armonlarining ezgu tutquni bir kun qorachig'idan nilufardek ochilib chiqishiga" ishonadi. Ohorli obraz degani shu: she'riyat oshiqning yor ishqida to'kilgan ko'z yoshlariga to'lib ketgan emasmi, shoir "ko'zyosh" demasdan aytadi ko'z yosh to'kkanlarini. Zotan, I.To'lak lirik qahramoni to'kkan ko'z yoshlar ham ozmuncha emas – nilufar o'sib chiqishi uchun ko'l bo'lmasa ham hovuzcha kerak emasmi?!..

I.To'lak she'r yozgani uchungina emas, yo'q, eng avval qalbida kechirgan asl hayoti bilan shoir edi. Dunyoni shoirona idroklaydigan odamga esa romantikadan mosuvoki narsa g'arib ko'rinaveradi, u olamni benuqson ko'rishni istaydi, kamini to'latkisi – xayolida butlab olgisi keladi, lekin buning doim ham iloji bo'lavermaydi – manguga yo'qotilgan yoki yo'qotilishi muqarrar olamini sog'inadi – yozganlariga nostalgik kayfiyat, adoqsiz va adressiz shikoyat to'lib boradi. I.To'lak bir she'rida "Gulzorlarni kezdin, topolmadim gul" deydi, sababi – ularni "uzib ketishibdi qoldirmay butkul". Yo'q, shugina sabab bilan izohlanadigan holat I.To'lak she'riga ko'chishi mumkin emas, deb o'ylaysangiz, ikkinchi bandda shunga dalil topasiz:

*Isi yo'q
Takabbur gullar amri-la,
Hatto
Bulbul o'zgartirmish lisonlarini...*

Parchadagi birdan e'tiborni tortadigan "isi yo'q" gul birikmasi shakli bilan mohiyati muvofiq kelmagan holatga ishora qiladi, ya'ni "isi yo'q" gul – siyrat go'zalligidan mahrum, kibrga berilgan

go‘zal. Bu esa asl go‘zallik emas, bulbul bunday go‘zallikka maftun bo‘lmaydi, bas, chin dildan sayramaydi – lisoni o‘zgaradi uning. Shu nuqtada lirik qahramonning nega “gul topolmadim” degani anglashiladi: “gul ko‘p, lekin u izlagan gul yo‘q”, borini esa sevgilisiga ravo ko‘rmaydi. Chunki:

*Sevgilingga
yoniq xonishlardan
portlab ochilmagan gullarni
sovg‘a etishdan
og‘ir gunoh yo‘q.*

Shoir atrofida gullarning tabiiy – tikonli va hidli, surat va siyrat go‘zalligi bir-biriga muvofiq va uyg‘un, muhabbatning sof va beg‘araz bo‘lishini, bulbullar shevasini o‘zgartirmay oshiqona nag‘malarini yonib kuylashini istaydi, xullas, chinakam SHOIR o‘laroq tuyg‘ular aslligini sog‘inib yashaydi, sog‘inib qalam suradi. Hislariga yo‘g‘rilgan orzu-umidlari san‘atkorona mahorat bilan ifoda etilgani uchun-da sog‘inchini o‘quvchisiga yuqtiradi, ko‘ngliga shunday ezgu orzu-umidlar urug‘ini sochadi.

* * *

Yuqorida I.To‘lak she‘riyatining turli jihatlarini haqida muxtasar fikr yuritib, muhim bilganlarimiz xususida o‘ylaganlarimizni qayd etdik. Shu sabab ham maqolamiz biroz sochqin, fragmentlardan tarkib topgandek ko‘rinsa ehtimol. Maqsadimiz I.To‘lak she‘riyati haqida umumiy tasavvur hosil qilish bo‘lganidan, shu yo‘lni tanladik. Holbuki, shoir ijodiy merosi fundamental ilmiy tadqiqotlarga ham yetarli material bera oladi. Umid qilamizki, yuritgan mulohazalarimiz o‘quvchini I.To‘lak XX asrning oxirgi choragi – XXI asr boshlari o‘zbek she‘riyatidagi o‘ziga xos va betakror hodisa ekanligiga ozmi-ko‘pmi ishontirdi, hartugul, unda shunday xayrli gumon hosil bo‘ldi. Endilikdagi vazifa shoir ijodini monografik asosda tadqiq etish va ijodining o‘zbek she‘riyati taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyatini ilmiy asoslab berishdan iboratdir. Bu vazifa yosh bo‘g‘in adabiyotshunoslar zimmasiga tushadiki, maqolamiz ularda shu ishga rag‘bat uyg‘otsa, niyatimizga yetgan bo‘lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 400 б.
2. Тўлак И. Эрк шабадалари. Шеърлар, дostonлар. – Тошкент: Нихол, 2007.
3. Тўлаков И. Яшил сабо. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 168 б.
4. Тўлаков И. Сени ўйлаб / “Авторнинг биринчи китоби” серияси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. – 38 б.
5. Қуроноф Д. Шеърятимиздаги поэтик янгиланишнинг бир қиррасига доир айрим қайдлар // Китобда: Қуроноф Д. Мутолаа ва идрок машқлари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 190-213.
6. Қуроноф Д. Назарий қайдлар. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 128 б.